

Бату ёки Боту (1209 — 1255) мўгул кўмондони ва давлат арбоби, Чингизхоннинг набираси, Жўчининг ўгли. 1227 йилда отаси вафотидан кейин у Жўчи Улуси (Олтин Ўрда) хони бўлди, ўша йили бобоси вафотидан кейин у иккинчи авлод Чингизийлар орасида энг каттаси сифатида тан олинди. 1235 йилдаги Курултойнинг қарори билан Ботуга шимоли-ғарбий ҳудудларни босиб олиш топширилди ва у кипчоқлар, Волга Булғори, рус князликлари, Польша, Венгрия ва Далматияга қарши юришга бошчилик қилди.

Келиб чиқиши

Боту Чингизхон ўғилларининг тўнгичи Жўчининг иккинчи ўғли эди. Жўчи онаси Борте Меркит асирлигидан қайтганидан кўп ўтмай тугилган ва шунинг учун бу ҳолатда Чингизхоннинг оталиги шубҳо остига олиниши мумкин эди. Манбаларнинг хабар беришича, 1219 йилда Чигатой акасини "Меркит совғаси" деб атаган, лекин Чингизхоннинг ўзи ҳар доим бундай баёноتلарни ҳақоратли деб тан олган ва сўзсиз Жўчини ўғли деб ҳисоблаган. Боту эса отасининг келиб чиқиши билан ҳақоратланмаган. Катта чингизийнинг жами 40 га яқин ўғли бор эди. Боту уларнинг орасида Ўрда-Ичендан кейин иккинчиси эди (тўғри, Буал ва Туга-Темур ҳам ундан катта бўлиши мумкин эди). Унинг онаси Уки-фужин хунгират қабиласидан бўлиб, Илчи-ноённинг кизи эди; Ботунинг она томонидан бобоси Дай-Сеченнинг ўғли ва Бортэнинг ўғли Алчи-ноён билан бир деб қараш керак деган фараз мавжуд. Бундай ҳолда, Жўчи тоғаваччасига уйланган бўлиб чиқади.

Исми

Тугилганда, Жўчи ва Уки-фужиннинг ўғли мўгул тилидаги "бат"— "қучли, бардошли,

ишончли" дан хосил бўлган Бату (Боту) исмини олди — ва анъанавий яхшилик тилайдиган исмга айланди. Рус солномаларида ўзгартирилган шакл - Батый кайд этилган, бу шаклда баъзи Европа манбаларига, шу жумладан Буюк Польша хроникаси ва Плано Карпинининг эслатмаларига ўтган; у солномачиларга кўпроқ таниш туркий исмларнинг таъсири остида пайдо бўлиши мумкин — хусусан, 1223 йил Тверь солномасида кипчок хони Бастый эслатиб ўтилган.

1280-йиллардан бошлаб Боту манбаларда Боту хон деб атала бошлади.

Мўгул ва туркий халклар орасида Боту Саин Хон ("яхши Хон") номи остида хотирада колди. Шу билан бирга, бу ном Боту хаёти давомида яратилган бирон бир манбада хали топилмаган ("Махфий ривоятлар"да, Рогерийда, Бенедикт Полякда, Плано Карпини ёки Де Рубрукда). Ботунинг замондошлари бўлган тарихчилар (мисол учун, Жузжоний ёки Жувейний) ҳам уни "Саин Хон"деб кайд этмаган.

Шу муносабат билан британиялик тадқиқотчи Дж. Е. Бойл "Саин Хон" сирли номи Ботунинг вафотидан кейинги унвони бўлиши мумкинлигини таклиф қилди, чунки ўрта аср мўгул ҳукмдорлари вафот этган ўтмишдошларининг исмларини эслатишдан қочишган. Вакт ўтиши билан, баъзи тарихчиларнинг фикрига кўра, унинг ахлокий фазилатларини акс эттирган Ботунинг ўлиmidан кейинги унвони унинг номига муқобил турга айланди ва ҳатто расмий ҳужжатларда пайдо бўла бошлади.

Тардимаи холи

Тугилган санаси

Боту тугилган кунининг аниқ санаси номаълум. Форс тарихчиси Ахмад ибн Муҳаммад Гаффорий «Дунё ташкилотчилари рўйхати»да (форс. تاریخچه دولته) хижрий 602 йил, яъни 1205 йил 18 август ва 206 йил 7 август оралигидаги даврни айтади, лекин бу маълумотнинг тўғри эканлиги бахсли, чунки ушбу тарихчи Боту ўлган йилни 1252/1253 йил деб нотўғри кўрсатган. Рашидиддин Ботунинг 48 йил умр кўрганини айтади, лекин ўлим санасини у ҳам нотўғри кўрсатган. Агар Ботунинг неча йил умр кўргани ҳақида Рашидиддин адашмаган деб тахмин қиладиган бўлсак, унда Боту 606 йил (1209 йил 6 июль ва 1210 йил 24 июнь оралиги) тугилган бўлиб чиқади, лекин бу сана манбаларнинг Боту амакиваччалари Мунке (1209 йил январда тугилган) ва ҳатто Гуюкдан (1206/1207 йил тугилган) катта эканлиги ҳақидаги хабарларига зид келади.

Тарихшуносликда бу борадаги фикрлар турлича. В.В.Бартолд Ботунинг тугилишини "13-асрнинг биринчи йиллари", А.Карпов ўзининг «ЖЗЛ» асари учун Боту таржимаи ҳолида 1205/1206 йилларни шартли сана сифатида кўрсатади, Р.Почекаев 1209 йил деб ҳисоблайди, «Ўрда шохлари» тардимаи ҳоллар тўпламида ҳатто уни ҳеч қандай изоҳларсиз айтади.

Дастлабки йиллар

1224 йилда Чингизхон томонидан амалга оширилган бўлиниш шартларига кўра, унинг тўнгич ўғли Жўчи Иртиш дарёсининг гарбидаги барча дашт майдонларини ва бир қатор қўшни дехкончилик ҳудудларини, шу жумладан аллақачон босиб олинган Хоразмни, шунингдек Волга Булғори, Русь ва хали забт этилмаган Европани олди. Отаси ва баъзи

ака-укалари билан кескин муносабатда бўлган Жўчи 1227 йил бошида бутунлай ноаник шароитларда содир бўлган ўлимигача ўз мулкининг эгаси бўлиб колди: баъзи манбаларга кўра, у касалликдан вафот этган, бошқаларга кўра, ўлдирилган. В.В. Бартолд ўз мақолаларидан бирида отаси вафотидан кейин "Боту Гарбдаги кўшинлар томонидан Жўчининг меросхўри сифатида тан олинган ва кейинчалик бу танлов Чингизхон ёки унинг вориси Огедей томонидан маъқулланган" деб ёзган. Шу билан бирга, олим ҳеч қандай манбани ҳавола қилиб кўрсатмаган, аммо унинг сўзлари бошқалар томонидан такрорланган. Аслида, кейинчалик олий ҳокимият томонидан тасдиқланган "кўшинлар томонидан танлов" бўлмаган: Чингизхон Ботуни улус ҳукмдори этиб тайинлаган ва бу буйруқни бажариш учун укаси Тэмүгэни Дашти-Кипчокка юборган. Манбаларда Чингизхон нима учун кўплаб жўчийлар орасидан айнан уни танлагани ҳақида ҳеч нарса айтилмаган. Тарихшуносликда Ботунинг тўнгич ўғил сифатида меросхўр бўлган, у истикболли кўмондон этиб тайинлангани каби даъволар мавжуд. Нуфузли аёл қариндошлари асосий роль ўйнаган деган фараз бор: агар Ботунинг бобоси Илчи-нўён Алчу-нўён билан бир киши бўлса, унда Чингизхоннинг қуёви Шигу-гурган Ботунинг амакиси бўлган, Бортэ эса нафакат тугишган бўлса, балки тоғаси томонидан қариндоғи ҳам эди. Чингизхоннинг тўнгич хотини унинг кўп сонли набиралари орасидан ўз укасининг ҳам набираси бўлган бири танланишини таъминлаши мумкин эди. Шу билан бирга, Ботунинг қатталиғи, унинг 1227 йилгача намоён бўлган ҳарбий ишлар қобилиятлари, шунингдек, Чингизийлар орасида меросхўрларни танлашга она томонидан қариндошлик алоқалари таъсир қилганлиги ҳақида гапириш учун ҳеч қандай асос йўқ. Боту улусдаги ҳокимиятни укалари билан бўлиши керак эди. Уларнинг қаттаси Орда-Ичен бутун "чап қанот" ни, яъни улуснинг Шарқий ярмини ва отасининг армиясининг асосий қисмини олди; Ботуда қанот "ўнг қанот", Гарб қолди ва у қолган жўчийларга ҳам улушларни ажратишга мажбур бўлди.

Гарбга юриш

1236-1243 йилларда Боту Дашти-Кипчокнинг гарбий қисми, Волга Булғори ва Шимолий Кавказ халқлари биринчи марта забот этилишига олиб қелган бутун мўғул Гарб юришини бошқарган.

Мўғулларнинг Россияга босқини бир неча йил давом этди — Ботунинг расмий бошчилигидаги кўшинлар Россияга бир неча бор, унинг шахсий иштироки билан 1237-1238 йилларда Рязан ва Владимирга, 1239 йилда (эҳтимол) Черниговга ва 1240 йилда Киевга боришди. Мўғуллар қучли қаршиликка дуч келишган бўлса-да (масалан, Рязань, Владимир, Козелск, Чернигов ва Киевни ҳимоя қилиш пайтида), мўғуллар Марказий Европада ҳам ўтиб кетишди.

Бу вақтга келиб Ботунинг улар билан муносабатлари самара бермаган Мунке, Гуюк ва Бури уйларига қайтишди. Энг нуфузли (Ботудан кейинги ўринда, албатта) чингизийлар туманларининг кетиши, шубҳасиз, мўғул армиясининг қучини қамайтирди. Шу муносабат билан таджикотчилар гарбга кейинги ҳаракатни Бату ўз ташаббуси билан амалга оширган деб ҳисоблашади.

Карпат олдида қолган кўшинлар гарбга юришларини давом эттиришдан олдин икки гуруҳга бўлинган: уларнинг бир қисми Байдар ва Ўрда бошчилигида Польша, Силезия ва Моравияни забот этиш учун йўлга чиқиб, Легниц яқинида Генрих Такводорнинг

поляк-немис армиясини маглубиятга учратган (1241 йил 9 апрель). Бату, Кадан ва Чингизхоннинг сафдоши Субудей бошчилигидаги асосий кучлар (70 минг кишигача) Адриатикага кадар Венгрияга мўғуллар боскинини уюштирди (Ботунинг ўзи кичик отряд бошида "рус дарвозаси"— Карпатдаги Верецкий довори оркали ўтди). Венгрия кироли Бела IV Шайо дарёси бўйидаги жангда (1241 йил 11 апрель) Боту томонидан бутунлай маглуб этилди ва мўғуллар Венгрия, Хорватия, Далматия, Босния, Сербия ва Болгариядан ўтдилар. Венгрияга бостириб кириши муносабати билан Боту Людвиг Батаворумнинг «Московия и Тартария» китобида Цезарис макоми билан ёдга олиб ўтилган.

Мўғул кўшини Марказий Европага етиб келди. Мукаддас Рим императори Фридрих II каршилиқ кўрсатишга ҳаракат қилди, Боту бўйсунитишга талаб қилганда эса, у хоннинг лочинюозига айланиши мумкинлигини айтди. Мукаддас Рим империяси кўшинлари ва мўғуллар ўртасида ҳеч қандай тўқнашув бўлмаган бўлса-да, Саксониянинг Мейсен шаҳри Боту кўшинларининг гарбдаги энг чекка нуктасига айланди.

Кейинчалик Бату гарбга бошқа юриш қилмади, Волга бўйида 1250-йилларнинг бошларида у томонидан ташкил этилган Сарай-Бату шаҳрида кўним топди. 1242-1245 йилларда рус князлари хонларга қарамлигини тан олишди.

Каракорум воқеалари

Боту 1241 йил охирида Хон Угэдейнинг ўлими ҳақида хабар топгач, 1242 йилда Гарб юришини якунлади. Унинг кўшинлари ҳеч қачон Чехия ва Австрия кўшинлари билан жангда тўқнаш қилмаган. Кўшинлар Жўчи улусининг янги марказига айланган Куйи Волгага чекинишди. Боту у ерга боришдан бўйин товлаган 1246 йилги курултойда қонғон этиб Ботунинг эски душмани Гуюк сайланди. Гуюкнинг буюк хон бўлганидан сўнг, бир томондан Угэдей ва Чигатой авлодлари ва бошқа томондан Жўчи ва Толуй авлодлари ўртасида ихтилоф юзага келди. Гуюк Ботуга қарши юриш бошлади, аммо 1248 йилда унинг кўшинлари Мовароуннахрда, Самарканд яқинида бўлганида, у қутилмаганда вафот этди. Тахминлардан бирига кўра, у Бату тарафдорлари томонидан заҳарланган. Боту тарафдорлари орасида 1236-1242 йиллардаги Европа кампаниясининг иштирокчиси, Ботуга содиқ Мунке (менгу) ҳам бўлиб, айнан у 1251 йилда кейинги, тўртинчи, буюк хон этиб сайланган. Уни Чигатой меросхўрларига қарши қўллаб-қувватлаш учун Боту укаси Беркени Бурундайнинг 100 минг кишидан иборат корпуси билан Ўтторга юборди. Мункенинг галабасидан кейин Боту, ўз навбатида, ака бўлди (яъни уругдаги энг катта).

Улуснинг мустақамланиши

1243-1246 йилларда барча рус князлари Олтин Ўрда ва мўғул империяси ҳукмдорларига қарамлигини тан олишди. Владимир шахзодаси Ярослав Всеволодович Русь тупроғида энг каттаси деб тан олинди, 1240 йилда мўғуллар томонидан вайрон қилинган Киев унга топширилади. 1246 йилда Ярослав Боту томонидан Каракорумдаги курултойга ваколатли вакил сифатида юборилган ва у ерда Гуюк тарафдорлари томонидан заҳарланган. Михаил Черниговский Олтин Ўрдада ўлдирилди (у хон уйига

кираверишдаги иккита олов орасидан ўтишдан бош тортди, бу эса меҳмоннинг ёвуз нияти хакида далолат берарди). Ярославнинг ўгиллари Андрей ва Александр Невский ҳам Ўрдага, ундан Коракорумга боришди, у ерда биринчиси Владимир хукмронлигини, иккинчиси — Киев ва Новгородни хукмронлигини олишди (1249). Андрей Жанубий Руснинг энг кучли князи — Даниил Романович Галицкий билан иттифок тузиб, мўғулларга каршилиқ кўрсатишга интилни. Бу 1252 йилги Ўрданинг жазо кампаниясига олиб келди. Неврюй бошчилигидаги мўғул армияси Ярославичлар Андрей ва Ярославни мағлуб этди. Владимир ёрлиги Ботунинг қарори билан Александрга топширилди. Андрейнинг қайнотаси ва иттифокчиси Даниил Галицкий дастлаб Боту билан бошқача муносабатда бўлган. Даниил Ўрда босқоқларини ўз шаҳарларидан қувиб чиқарган ва 1254 йилда Куремса бошчилигидаги Ўрда армиясини мағлуб этган. Бироқ, у ҳам Ўрдага бўйсунтишга мажбур бўлиб, 1258 йилда Литвага қарши юриш учун қўшин ажратди, шунингдек 1259 йилда Бурундай буйруғи билан барча истехкомларни бузиб ташлади ва яна Польшага қарши юриш учун қўшин ажратди.

Ўлими

Боту 1255 йилдан олдин вафот этди. Рашидиддин унинг ўлимини 1252/1253 йил деб қайд этади, аммо бу аниқ хато, чунки ўша пайтда Боту нафакат тирик эди, балки жуда фаол сиёсий фаолиятни ҳам олиб борди. Мункэнинг буйруғи билан Бағдод халифасига қарши чиққан Хулагу Якин Шаркка факат Боту вафотидан кейин чиққани ҳам маълум. Ботунинг замондоши Жувейнийга кўра, бу факат хижрий 654 йил, яъни, 1256/1257 йилда содир бўлган. Арман солномачиси Киракос Гандзакец Боту 1256 йилда вафот этганини хабар қилади. Кейинчалик форс тарихчилари Хамдаллах Казвиний ва Шарафиддин Яздий Ботунинг ўлимини аниқ хижрий 654 йил (яъни 1256 йил 30 январь - 1257 йил 18 январь) деб кўрсатади. Бундан ташқари, XIII асрнинг саксонинчи йиллари ўрталарида ўз асарини ёзган Салжукий тарихчи Ибн Биби 1256 йилда Боту "Султон Иззадинни озод қилиш учун катта қўшин юборганини хабар қилди". Шундай қилиб, 1256 йилда Боту хали тирик бўлганлиги ишончли манбалардан маълум.

Шунга қарамай, баъзи рус солномаларида (масалан, Тверь солномаси ва Москва солномалар тўплами) 1246/1247 ёки 1247/1248 йил Боту вафот этган йил сифатида кўрсатилган. Бу сана Боту ўлдирилиши хакида хикоя – Венгрия қироли Ботуни ва ўзининг мўғуллар томон қочиб ўтган хоин синглисини ўлдирадиган XVI аср адабий ёдгорлиги таъсири остида пайдо бўлган.

Боту ўлимининг сабаблари ноаниқ, бу турли хил фаразлар учун жой қолдиради — захарланишдан тортиб ревматик касалликдан табиий ўлимгача. Ботунинг ўша пайтда Мўғулистонда Мунке Хон саройида бўлган ўғли Сартак қонуний меросхўр бўлиши керак эди. Бироқ, уйга қайтаётганда, Сартак қутилмаганда вафот этди ва Ботунинг яна бир ўғли, ёш Улагчи (бошқа манбаларга кўра, Сартакнинг ўғли, Батунинг набираси) хон деб эълон қилинди, лекин у ҳам кўп ўтмай вафот этди.

Оиласи

Гийом Рубрукнинг маълумотларига кўра, Ботунинг 36 та хотни бўлган. Ботунинг куйидаги ўгиллари исми маълум:

Сартак (унинг вориси; несториан-насроний),

Тукан,

Абукан

ва, айрим маълумотларга кўра, — Улагчи.

Абу Муслим тайрлади